

УДК 159.9:351.746.1

І. Е. КОВАЛЬСЬКА,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ “Я-ОБРАЗУ” ПРИКОРДОННИКІВ

У статті розкриваються результати емпіричного вивчення змістових характеристик “Я-образу” прикордонників, з’ясовується специфіка цих характеристик залежно від вікових, гендерних та професійно-статусних ознак зазначеної категорії осіб; акцентується увага на необхідності корекції та розвитку “Я-образу” у персоналу Державної прикордонної служби України.

Ключові слова: *прикордонники, змістові характеристики, “Я-образ”, корекція та розвиток.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Особливі умови – це об’єктивна реальність, що характеризує “професійне поле” діяльності персоналу Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ). Чинниками, які здатні створювати ці умови, науковці (О. Матеюк, Є. Потапчук, О. Сафін та ін.) називають: агресивність середовища, в якому ці завдання реалізуються; зміст та форми роботи; характер завдань; організація праці; фізичні, емоційні та інформаційні перевантаження, дефіцит часу тощо.

З огляду на те що кожен із цих чинників окремо так і за сумарної своєї дії здатен призводити до порушень у психічній сфері військовослужбовців, вивчення специфіки особистісних змін у персоналу ДПСУ становить значний науково-практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вивчення даної проблеми та на які опирається автор. Як показує аналіз наукових праць, специфіку особистісних змін в умовах ризику та небезпеки

вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники (Ю. Александровський, А. Журавльов, О. Назаров, О. Сафін, А. Столяренко, С. Чернишов, В. Хашченко, W. Anderson, D. Swenson та ін.). У своїх працях вони з'ясували, що людина в екстремальних умовах зазнає особистісних змін, пов'язаних з уявленнями про себе, якісним переосмисленням себе як носія певних характеристик у контексті своїх здібностей, соціальних відносин та безлічі інших варіантів. Оскільки характер змін в "Я-образі" військовослужбовців ДПСУ ще не поставав окремим предметом наукового пошуку, **метою статті** є з'ясувати змістові характеристики "Я-образу" прикордонників залежно від їх вікових, гендерних та професійно-статусних ознак.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні змістових характеристик "Я-образу" прикордонників брали участь 504 військовослужбовці Західного та Південного регіональних управлінь ДПСУ.

Загальні статево-вікові та службово-професійні ознаки учасників експерименту подані в табл. 1.

Таблиця 1

**Статево-вікові та професійні ознаки
вибіркової сукупності прикордонників**

Ознаки		Військовослужбовці ДПСУ, %
Вік	від 18 до 30 років	80,95
	старше 30 років	19,05
	$M \pm \delta$, роки	26,48 \pm 4,64
Стать	чоловіча	65,87
	жіноча	34,31
Освіта	середня та професійно-технічна	55,56
	вища та неповна вища	44,44
Службово-професійний статус	військовослужбовці контрактної служби	62,70
	офіцери	37,30

Представленість у самосвідомості військовослужбовців ДПСУ "Я-образу" взагалі та його змістових характеристик вивчалась за допомогою модифікованого тесту М. Куна і Т. Мак-Партленда "Хто Я?" [6].

Результати діагностики за означеною методикою подані у табл. 2.

Таблиця 2

Зведені результати опитування військовослужбовців Державної прикордонної служби України та їх статистична обробка за модифікованим тестом М. Куна і Т. Мак-Паргленда “Хто Я?”

№ з/п	Види ідентифікації	Категорії військовослужбовців									
		до 30 років	старше 30 років	Р	чоловіки	жінки	Р	в/служб. за контр.	офіцери	Р	увесь загал
1	Соціальне Я	28,65	34,39	-	28,48	33,33	-	25,35	35,56	*	30,00
1.1	Професійно-рольова позиція	15,79	11,46	-	14,57	15,24	-	12,21	19,49	*	14,78
1.2	Сімейна належність	6,04	14,65	*	7,39	9,52	-	6,91	10,17	-	8,06
1.3	Стать	2,53	2,55	-	0,87	6,19	*	1,84	3,81	-	2,54
1.4	Національно-патріотичні ознаки	3,51	4,46	-	4,35	2,38	-	3,46	4,24	-	3,73
1.5	Групова належність	0,78	1,27	-	1,30	0,00	-	0,92	0,85	-	0,90
2	Комунікативне Я	7,99	6,37	-	7,61	7,14	-	7,60	7,63	-	7,61
3	Фізичне Я	4,29	5,73	-	4,57	4,76	-	3,92	5,93	-	4,63
4	Діяльнісне Я	12,67	14,65	-	15,22	8,57	-	15,21	9,32	*	13,13
4.1	Заняття, інтереси, вподобання	7,99	9,55	-	10,00	4,76	-	9,45	6,36	*	8,36
4.2	Самооцінка знань, умінь, навичок	4,68	5,10	-	5,22	3,81	-	3,46	2,97	-	4,78
5	Рефлексивне Я	43,27	33,12	-	41,09	40,48	-	44,01	35,12	-	40,90
5.1	Професійно важливі якості	15,01	15,29	-	16,74	11,43	-	17,51	10,59	-	15,07
5.2	Персональна ідентичність	22,22	14,65	-	19,35	22,86	-	20,51	20,34	-	20,45
5.3	Екзистенційне Я	6,04	3,18	-	5,00	6,19	-	5,99	4,34	-	5,37
6	Матеріальне Я	0,58	1,27	-	0,43	1,43	-	0,92	0,42	-	0,75
7	Перспективне Я	2,14	0,64	-	1,52	2,38	-	1,84	1,69	-	1,79
8	Ситуативні стани	0,39	3,82	-	0,87	1,90	-	1,15	1,27	-	1,19
9	Середня кількість слів-асоціацій	5,03±3,56	6,54±3,73	*	5,54±3,75	4,88±3,36	-	5,49±3,64	5,02±3,62	-	5,32±3,62

* – Статистично достовірні розбіжності за t-критерієм Стьюдента виявлені на рівні $p < 0,05$.

На нашу думку, такий доволі незадовільний результат не можна розцінювати як низький рівень розвиненості в них рефлексії. Це наслідок “закритого” характеру професійного спілкування прикордонників, адже їхня службова діяльність передбачає знання та використання інформації, що складає службу та державну таємницю. Загалом будь-яка інформація, а не лише інформація з обмеженим доступом, потребує певного режиму зберігання, тому володіння професійною, діловою, виробничою інформацією передбачає специфічну систему її захисту, раціональне використання й поширення. Упорядкованість обігу інформації, своєчасність її обнародування є виявом характерного для юридичної практики інформаційного бар’єра (режимності), який передбачає правову і моральну відповідальність її носіїв та вибірковість їхніх контактів.

Хоча порівняльний аналіз відповідей респондентів на запитання “Хто Я?” за критерієм t-Стьюдента в середині вибіркової сукупності не виявив статистично значущих розбіжностей за гендерними та професійними ознаками, його використання уможливило виявлення останніх у представників різних вікових груп на рівні $p \leq 0,05$. Так середня кількість відповідей на запитання “Хто Я?” у чоловіків-прикордонників становить $5,54 \pm 3,75$ твердження, у жінок-прикордонниць – $4,88 \pm 3,36$; військовослужбовців контрактної служби – $5,49 \pm 3,64$ твердження, офіцерів – $5,02 \pm 3,62$; військовослужбовців молодше 30 років – $5,03 \pm 3,56$ твердження, старше – $6,54 \pm 3,73$. Цей факт є беззаперечним підтвердженням тому, що з віком у людини зростає її рівень рефлексії [5; 7].

Щодо змістових характеристик “Я-образу” військовослужбовців ДПСУ, то результати опрацювання тесту за методикою Т. Румянцевої [6] дозволили з’ясувати, що найбільша кількість відповідей припадала на “рефлексивне Я” (40,90 %), яке включало опис персональної ідентичності (20,45 %), професійно важливих якостей (15,07 %) і глобальне, екзистенціальне “Я” (5,37 %).

Персональна ідентичність відображала опис особистих якостей, особливостей характеру, індивідуального стилю поведінки, персональні характеристики та емоційне ставлення до себе взагалі, категорія “професійно важливі якості” – найбільш значущі властивості професії прикордонника. У глобальному, екзистенціальному “Я” виражалися сутнісні характеристики людини, в яких недостатньо виявляються відмінності однієї людини від іншої. Так, у самоописах “глобального, екзистенційного Я” переважали такі відповіді-характеристики: “Я людина”, “Я особистість”, “Я обличчя держави”, “Я людина з сильним характером”, “Я людина у суспільстві” тощо. Значна частина характе-

ристик “персонального Я” і категорії “професійно-важливі якості” була виражена військовослужбовцями за допомогою прикметників і супроводжувалася позитивним знаком: “Я товариський, активний, доброзичливий, сором’язливий” або “Я чесний, непідкупний, хоробрий, дисциплінований” тощо.

Дещо менший відсоток відповідей (30,00 %) ніж відсоток відповідей щодо “рефлексивного Я” стосувався характеристик “соціального Я”. “Соціальне Я” у відповідях-описах включало такі показники, як професійно-рольову позицію (14,78 %), сімейну (8,06 %) і групову належність (3,42 %), національно-патріотичні ознаки (3,73 %) та пряме визначення статі (2,54 %). Відповідаючи на запитання “Хто Я?”, респонденти вказували на соціальні ролі й характеристики-визначення, з якими вони себе асоціюють, описували значущі для них соціальні статуси і пов’язані з ними риси. Співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик свідчить про те, наскільки людина усвідомлює та приймає свою унікальність і наскільки важлива для неї належність до тієї або іншої групи людей.

Найбільша кількість характеристик “соціального Я” стосувалася професійно-рольової позиції (“Я військовослужбовець”, “Я прикордонник”) і сімейної ідентифікації (“Я дружина”, “Я добрий сім’янин”). Трохи менше визначень відображали національно-патріотичні ознаки (“Я українець, патріот, громадянин своєї держави”) та групову належність (“Я фанат”, “Я футбольний уболівальник”, “Я рибалка”, “Я висококласний водій”).

За “рефлексивним Я” і “соціальним Я” у відповідях військовослужбовців виділялися характеристики “діяльнісного Я” (13,13 %), які відображали інтереси та вподобання прикордонників, а також самооцінку їхніх знань, умінь, навичок.

Військовослужбовці зазначали “Я люблю читати, слухати музику, відпочивати, захоплююсь рибальством”. Щодо безпосередньої самооцінки “діяльнісного Я”, то вони стверджували, що “Я витривалий, працездатний, фахово компетентний, розумний” тощо.

“Комунікативне Я” включало такі показники, як дружба або коло друзів, сприйняття себе членом групи, а також спілкування та особливості взаємодії з людьми (7,61 %). Респонденти відзначали в собі такі якості, як “вірний товариш”, “гарний співрозмовник”, “не люблю бути на самоті” тощо.

Кількість показників, що характеризують “фізичне Я”, відображали суб’єктивний і фактичний опис своїх фізичних даних, уподобань в їжі та шкідливі звички (4,46 %). Позначення “фізичного Я” демонструє усвідомлення своєї фізичної зовнішності та її оцінку, що є важливим чинником для

розвитку самосвідомості людини, розширення меж “образу Я”. Більш за все характеристик “фізичного Я” пов’язано з суб’єктивним описом своїх фізичних даних: “Я гарний”, “Я приваблива жінка”, “Я здоровий” тощо.

Найменша кількість відповідей припадала на “перспективне Я” (1,79 %) – “Я хочу побудувати дім”, “Я майбутня мати”; “матеріальне Я” (0,75 %) – “Я безквартирний, не відчуваю турботи держави, хочу гідну зарплату”; “ситуативні стани” (1,19 %) – “Я втомлений, замучений, хочу спати” тощо. Такий малий відсоток негативно забарвлених відповідей щодо ситуативних станів та матеріального статку, на нашу думку, є цілком закономірним результатом розвитку осіб раннього дорослого віку. Як зазначають дослідники у сфері вікової психології [5; 7], більшість уявлень людини про себе в дорослому віці ґрунтується на організмичному оцінному процесі, який полягає в тому, що людина оцінює позитивно, прагне відчути ті переживання, які її розвивають або не завдають шкоди (“Я здорова, красива, щаслива, успішна”), й оцінює негативно або уникає тих, що, на її думку, шкодять її збереженню або розвитку (“Я хвора, некрасива, нещаслива, нездатна” тощо). Цей процес пов’язаний з тенденцією актуалізації сутнісних сил особистості, її бажанням розвиватися. З огляду на те що сучасна економічна ситуація в країні не спроможна забезпечити гідного матеріального існування прикордонників, цілком зрозуміло, що вони для досягнення психологічного комфорту намагаються витіснити ці негативні думки, проектуючи їх на інші сфери своєї життєдіяльності. Ці ж тенденції, на нашу думку, пояснюють і практичну відсутність у “Я-образі” прикордонників характеристик “перспективного Я”.

Окрім цього, значна представленість у само описах військовослужбовців ДПСУ позитивно забарвлених відповідей щодо особистісних рис та якостей, у порівнянні з малою кількістю діяльнісних характеристик, не дозволяє нам стверджувати про високий рівень розвитку їхньої рефлексії. Малий відсоток характеристик “діяльнісного Я” вказує на те, що військовослужбовці за якихось певних обставин не мали достатньої можливості набути досвіду самосприйняття в діяльності або ж цей досвід був негативний, а, отже, уявлення про себе, пов’язані з ним, витіснені із їхньої свідомості. З огляду на це й особистісні характеристики, заявлені респондентами, не можуть слугувати результатом їхнього самоаналізу, самоспостереження, а постають наслідком формальної асиміляції особистості в процесі соціалізації, тоді як прийняття себе означає вичерпне поцінування всіх своїх характерологічних рис, індивідуальних особливостей, у тому числі напрацьованих

інтенцій, потенцій і тенденцій. Якщо людина сприймає у собі тільки ті риси, які в ній визнають навколишні, то це призводить до тривоги, депресії, дисгармонії внутрішнього світу. Заперечуючи власні емоції, пориви, прагнення, афекти, вона стає більш вразливою психологічно, знесиленою духовно, тобто сама створює собі психологічні проблеми. Усвідомлення і прийняття таких почуттів, як гнів, злість, страх, сором, провина, й можливість їх імовірних учинкових формопроявів, вочевидь, важливіше для внутрішнього здоров'я людини, ніж самовідчуження переживань і почуттів, спрямоване на “захист своєї високої самооцінки” [8].

Непрямим підтвердженням наявності ознак психологічної напруженості у військовослужбовців ДПСУ та актуалізованої потреби у відпочинку є значна кількість таких відповідей, як “спорт”, “відпочинок”, “природа”, “море” “рибальство”, “пиво” тощо.

Порівняльний аналіз в середині вибіркової сукупності за критерієм χ^2 -Пірсона дозволив з'ясувати на рівні $p < 0,05$, що для військовослужбовців, які старше 30 років, сімейна належність є більш вагомю, на відміну від їх молодих колег. Отримані дані цілком узгоджуються з результатами численних досліджень у галузі вікової психології, які стверджують, що після 30 років важливою цінністю людини стає сім'я, при цьому щасливому сімейному життю поступається першістю навіть цінність “кохання” [5; 7]. Відсутність у структурі самосвідомості осіб жіночої статі характеристик групової належності, на нашу думку, є результатом напруженого характеру правоохоронної діяльності, який унеможливує якісне поєднання сімейних ролей та занять у сфері дозвілля. Несення нарядів, ненормований робочий день, стан постійної бойової готовності позбавляють можливості як самої жінки, так і членів її сім'ї щоденного родинного спілкування, сумісного проведення дозвілля, якісного виконання батьківських та подружніх обов'язків. А будь-яка жінка, яку б високу посаду вона не займала, яких би висот вона не досягла, залишається за своєю природою матір'ю та берегинею родинного вогнища. З огляду на це, як показують дослідження [2], у значної частини працюючих жінок, особливо тих, які мають малолітніх дітей, виникає особливий різновид психічної напруженості – “Синдром ділової жінки”, який полягає у відчутті провини. Ця провина є наслідком внутрішньоособистісного конфлікту, коли жінка прагне відповідати ролі як хорошого професіонала, так і гарної матері та дружини. Так, за даними О. Мірошниченко [4], сучасні українські жінки оцінюють свої сімейні і професійні ролі як однаково значущі: вони хочуть мати можливість працювати й професійно саморе-

алізовуватися, але щоб це не зашкодило їх материнським обов'язкам. Однак ці дві ролі висувають до жінки доволі суперечливі вимоги, і досить часто їй просто не вистачає фізичних і психічних ресурсів, щоб добре виконувати їх. Розуміючи це, жінка починає переживати провину перед дітьми, чоловіком, керівництвом на роботі, що може вилитися в психосоматичні симптоми [2].

Відчуття провини перед сім'єю змушує жінку менше уваги приділяти собі, оскільки через неї діти й чоловік залишаються без її турботи.

Відчуття провини перед дітьми (особливо гостро це переживають жінки, які після народження дитини одразу повертається на роботу) продукує певні патерни поведінки з ними, зокрема – надкомпенсаційну поведінку. Надкомпенсація приймає різні форми. В одному випадку мати, прийшовши ввечері з роботи, намагається компенсувати дитині весь день своєї відсутності тісним спілкуванням і турботою, виконанням усіх її забаганок, не даючи при цьому можливості дитині розслабитися. Увечері більшість дітей після такої материнської опіки стають психічно збудженими.

Інша форма надкомпенсації – купівля дитині великої кількості іграшок, особливо якщо мати була у відрядженні або затрималася на роботі. Дослідники [3] таку поведінку називають “поведінкою для себе”, оскільки іграшки потрібні не стільки дитині, скільки матері, що намагається заглидити таким чином свою провину. Усе це врешті-решт призводить до неправильного виховання дитини, до розвитку в неї несамостійності, тривожності та інших особистісних аномалій.

Вважається, що переживання провини знижує ефективність жінки як матері. Дитина, зрозумівши, що мати загладжує перед нею провину, почне маніпулювати матір'ю, спеціально викликаючи в неї це емоційне переживання. Це, у свою чергу, може викликати у матері гнів і навіть ненависть до дитини. Науковці стверджують [3], що, коли жінка винить себе за те, що вона недостатньо гарна матір, її спілкування з дитиною дуже часто супроводжується численними спалахами “безпричинного” гніву.

У стосунках з чоловіком відчуття провини працюючої жінки може виявлятися у відмові від допомоги чоловіка в хатніх справах. Жінка навмисно не просить чоловіка про допомогу, щоб “не розчарувати” його як господаря будинку. За даними Ю. Альошиної і Е. Лекторської [1], провина у дружини виражена тим менше, чим краще ставиться чоловік до її професійної діяльності і більше за неї задоволений своїм шлюбом.

Окрім цього, за результатами порівняльного аналізу з'ясовано, що жінки-прикордонниці більш за чоловіків схильні підкреслювати свою статеву

належність та зовнішню привабливість. Цей факт є беззаперечним підтвердженням того, що для жінок раннього дорослого віку фізична привабливість є більш значущою, ніж для чоловіків, оскільки успішність жінки у цей період значною мірою визначається її здатністю створювати міцні стосунки з чоловіком, тоді як успішність чоловіка – його особистими досягненнями [3]. З огляду на це в соціальному плані приваблива жінка може розраховувати на більший вигравш від створеного нею враження, ніж такий же привабливий чоловік. Оскільки жінки-прикордонниці працюють переважно в чоловічих колективах, ці вияви є такими доволі яскравими.

Щодо більш вираженого “професійного Я” в “Я-образі” військовослужбовців офіцерського складу, то вони, на відміну від військовослужбовців контрактної служби, проходять більш глибоку професіоналізацію. Ця професіоналізація починається ще в стінах Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, увесь навчально-виховний процес якої спрямований на формування особистості майбутнього захисника кордонів української держави. Менш виражена питома вага “Діяльнісного Я” у свідомості військовослужбовців-офіцерів ще не слугує підтвердженням відсутності в них досвіду самопізнання в діяльності. Якісний аналіз відповідей контрактників на ці аспекти свого існування вказує на їхнє актуалізоване прагнення до відпочинку (“Я люблю відпочивати, слухати музику” тощо), що зумовлене надзвичайно психічно напруженим характером праці прикордонників.

Висновки. Аналізуючи представленість “Я образу” у самосвідомості прикордонників, можна зазначити, що це позитивний, когнітивно згорнутий образ захисника кордону. Найбільш значущими видами ідентичності військовослужбовців ДПСУ є рефлексивна та соціальна ідентичність. Військовослужбовці ДПСУ старше 30 років надають перевагу сімейній ідентичності, чоловіки – груповій належності, жінки – статевій належності та зовнішній привабливості, офіцери – професійній ідентифікації.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому **подальші наукові пошуки** стосуватимуться розробки заходів корекції Я-образу військовослужбовців ДПСУ.

Список використаної літератури

1. Алешина Ю. Е. Ролью конфликт работающей женщины / Ю. Е. Алешина, Е. В. Лекторская // Вопросы психологии : журнал / гл. ред. А. М. Матюшкин. – 1989. – № 5. – С. 80–88.

2. Баскакова М. Е. Замужня женщина: семья или работа? / М. Е. Баскакова // Семья в России : журнал / гл. ред. С. В. Дармодехин. – 1995. – № 3/4. – С. 101–108.
3. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
4. Мірошниченко О. М. Особливості самоактуалізації жінки у професійній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / О. М. Мірошниченко ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 20 с.
5. Психология развития личности. Средний возраст. Старение, смерть / под ред. А. А. Реана. – М. : АСТ ; СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. – 384 с.
6. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре : учеб. пособ. / Т. В. Румянцева. – СПб. : Речь, 2006. – 176 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.
8. Фурман А. В. Психологія Я-концепції : навч. посіб. / Анатолій Фурман, Оксана Гуменюк. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.

Рецензент – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Самохвалов О. Б.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2013.

Ковальская И. Э. Содержательные характеристики “Я-образа” пограничников

В статье раскрываются результаты эмпирического изучения содержательных характеристик “Я-образа” пограничников, выявляется специфика этих характеристик в зависимости от возрастных, гендерных и профессионально статусных признаков указанной категории лиц; акцентируется внимание на необходимости коррекции и развития “Я-образа” у персонала Государственной пограничной службы Украины.

Ключевые слова: пограничники, содержательные характеристики, “Я-образ”, коррекция и развитие.

Kovalska I. E. Content characteristics of self-image of borderguards

The article concerns the results of empirical examination of content characteristics of self-image of borderguards, specificity of these characteristics regarding gender, age, professional and status peculiarities of particular category of people. The attention has been drawn towards necessity of correction and development of self-image of the personnel of the State Border Guard Service of Ukraine.

Keywords: borderguards, content characteristics, self-image, correction and development.